GÖDELOV DÔKAZ EXISTENCIE BOHA A MNOŽINOVÉ CHÁPANIE VLASTNOSTÍ

Pavel CMOREJ

GÖDEL'S PROOF OF THE EXISTENCE OF GOD AND THE SET CONCEPTION OF PROPERTIES

The author tries to show that if we identify properties with their extensions (sets) and accept the assumption that universe of discourse is the same at all world-time couples, we can simplify the Gödel's ontological proof of the existence of God: the necessary existence of God follows from the first three axioms and Gödel's definition of God (translated into the language of set theory).

Viera je darom Božím. Nemyslite si, že sme povedali, že je to dar rozumu. Iné náboženstvá ... dávajú len rozumovanie, ako sa k nej dostať, ale ono k nej nevedie.

* * *

Srdce cíti Boha, nie rozum.

* * *

Srdce má svoje dôvody, ktoré rozum nepozná ...

Blaise Pascal, Myšlienky

V minulom čísle *Organonu F* bola uverejnená zaujímavá stať [4], v ktorej P. Zlatoš podrobne vykladá a analyzuje Gödelov dôkaz existencie Boha. Keďže tento dôkaz nadväzuje na niektoré staršie pokusy, nezanedbateľnú pozornosť venoval P. Zlatoš aj Descartovmu a Spinozovmu dôkazu existencie Boha a niektorým námietkam proti nim. U nás ešte nikto nepodrobil tieto dôkazy takej dôkladnej logickej analýze. Na Slovensku sme si na dôkazy v tejto sfére vlastne ani veľmi nepotrpeli: buď sa predpokladalo, že Boh - a dôkaz o ňom - existuje, alebo sa hlásalo, že jeho existencia je definitívne - pretože "vedecky" - vyvrátená, ale ani v prvom ani v druhom prípade sa dôkazy zvyčajne nepredkladali ani nerozoberali (hoci nebola núdza o všelijaké pseudodôkazy). Oficiálnej podpore sa pred rokom 1948 tešilo prvé a po ňom až do roku 1989 druhé stanovisko.

V súčasnosti môžeme dôkazy existencie Boha skúmať bez obáv z ťaživého tlaku moci a najmä nestranne. Pokúsil sa o to aj P. Zlatoš. Čitateľ by mal oceniť, že Zlatošov pokus nie je konfesionálne ani svetonázorovo či

ORGANON F 3 (1996), N. 4, 349-358

ideologicky zaujatý. Napokon iný prístup k dôkazom by nebol profesionálne poctivý. V danej súvislosti azda nebude na škodu zdôrazniť samozrejmosť, že **spochybnením nejakého dôkazu existencie Boha ešte nedokážeme, že Boh nejestvuje.** Neposkytneme tým ani pádny dôvod pre radosť ateistom, ani dôvod pre smútok veriacim. Mali by sme tiež pamätať na to, že Boh, o ktorom sa v mnohých dôkazoch hovorí, "nie je živým Bohom zjaveného náboženstva" ([4], 226), ako správne poznamenáva P. Zlatoš na margo Boha Gödelovho dôkazu.[1] (Máme však potom právo označovať ho slovom s veľkým "B"?) Nie je to Boh Pascalovho mystického zážitku, ktorý mal 23. novembra 1654, keď si na kus pergamenu, ktorý potom nosil v podšívke svojich šiat, napísal:

Oheň. Boh Abrahámov, Boh Izákov, Boh Jakubov, a nie filozofov a nie mudrcov. Istota. Radosť. Pokoj. Boh Ježiša Krista. Veľkosť duše ľudskej. To je život večný, že poznajú Teba, jediného a pravého Boha, i Ježiša Krista, ktorého si Ty poslal.[2]

Je to často "čiro abstraktný pojem, výtvor rozumu"[3], ktorý sa pokúša svojimi prostriedkami uchopiť Boha náboženstva a ubezpečiť sa o jeho existencii. Dôkazy existencie Boha sú však zaujímavé aj z rýdzo logického hľadiska. Sú to najmä ich logické zvláštnosti, ktoré pútajú pozornosť mnohých autorov v ostatných troch dekádach tohto storočia. Domnievam sa, že hlavne o ne išlo P. Zlatošovi a len o ne pôjde aj v tomto článku. Podnet na jeho napísanie mi dala jedna veta Zlatošovej state, konštatácia, že "každá vlastnosť je stotožnená so svojou extenziou", t.j s rozsahom vlastnosti.[4] V skutočnosti Zlatoš toto stotožnenie neakceptuje ani vo výklade Gödelovho dôkazu ani v nasledujúcich úvahách o ňom (inak by nenarazil na problém objektácie vlastností).

Pokúsim sa ukázať, že pri dôslednom rešpektovaní tohto stotožnenia možno existenciu božskej bytosti nielen dokázať, ale celý dôkaz aj zjednodušiť (zúžením počtu axióm na tri a počtu definícií na jednu). Dôkaz sa však opiera o implicitný predpoklad, že do univerza jazyka patria v každom možnom svete tie isté indivíduá. Predpoklad meniteľnosti univerza je zdrojom rozmanitých ťažkostí a problémov, ktorým by bolo treba venovať osobitnú pozornosť.

Keďže mám vážne pochybnosti o tom, či bytosť, o ktorej bude reč v spomenutom dôkaze a v sprievodných úvahách, je Bohom zjaveného náboženstva, budem ju nazývať božskou bytosťou (božstvom) alebo označovať slovom "boh" s malým "b".

1. **Nemeniteľnosť zloženia množín.** Extenzia či rozsah vlastnosti je *množina* všetkých objektov, ktorým vlastnosť prislúcha. To znamená, že ak vlastnosti stotožníme s ich extenziami, resp. ak ich explikujeme ako ich rozsahy, mali by sme s nimi zaobchádzať ako s množinami a tomu prispôsobiť aj formulácie Gödelových axióm, definícií a ich dôsledkov. Navyše si musíme uvedomiť, že identita množín je daná prvkami, ktoré do nich patria. Ak objekt a je prvkom množiny M, tak nie je možné, aby a nepatrilo do M, lebo každá množina N bez prvku a je odlišná od M, to znamená, že pre každú množinu N bez a platí: $N \neq M$. Kým niektoré vlastnosti *môžu* meniť svoj rozsah, množina ho meniť *nemôže*, lebo s ním splýva. Množina M by mohla nejaký prvok stratiť alebo získať iba za cenu straty svojej identity. Teda ak $a \in M$, tak nevyhnutne platí, že $a \in M$, čiže $\Box\, a \in M$ (za spomenutého predpokladu nemeniteľnosti univerza). A keďže platí aj obrátená implikácia, $a \in M$ práve vtedy, keď $\Box\, a \in M$, takže výrokový výraz "$\Box\, a \in M$" môžeme nahradiť výrazom "$a \in M$" a namiesto prvého všade písať druhý. Z nemeniteľnosti zloženia množiny - t.j. toho, čo do nej patrí ako jej prvok - vyplýva, že ak množina M je podmnožinou N, tak nevyhnutne platí, že M je podmnožinou N, takže so zreteľom na platnosť obrátenej implikácie môžeme každý výraz tvaru $\Box\, (\forall x)(x \in M \supset x \in N)$, resp. $\Box\, M \subseteq N$, nahradiť výrazom tvaru $(\forall x)(x \in M \supset x \in N)$ či $M \subseteq N$.

V nasledujúcej formulácii Gödelových axióm, definícií, ich dôsledkov (preložených do jazyka teórie množín!) a v úvahách o nich budem používať symbol negácie $\sim$ (nie je pravda, že), konjunkcie $\wedge$ (a), disjunkcie $\vee$ (nevylučujúce alebo), materiálnej implikácie $\supset$ (ak ..., tak ---), ekvivalencie $\equiv$ (práve vtedy, keď), všeobecný kvantifikátor $\forall$ (pre všetky ... platí, že), existenčný kvantifikátor $\exists$ (existuje aspoň jedno ... také, že) a operátor logickej nevyhnutnosti $\Box$ (logicky nevyhnutne platí, že). Okrem nich budem používať znaky **0**, **1** pre prázdnu a univerálnu množinu a symboly $\in$ (je prvkom), $\subseteq$ (je podmnožinou), { } (označenie množiny obsahujúcej práve prvky, ktorých mená sa vyskytujú vnútri zátvoriek alebo množiny všetkých prvkov, ktoré spĺňajú istú podmienku $F(x)$ uvedenú v zátvorkách takto: $\{x; F(x)\}$ - množina všetkých x, pre ktoré platí $F(x)$). Symbol $—$ označuje komplement (doplnok) množiny vymedzený takto: $x \in — M$ práve vtedy, keď $\sim x \in M$ (čo sa zapisuje aj výrazom $x \notin M$). Namiesto metajazykového zvratu "vtedy a len vtedy, keď" budem v definíciach používať skratku "vtt". Význam ďalších znakov vysvetlím počas výkladu.

2. **Dôkaz existencie boha pri extenzionálnom chápaní vlastností**. Preklady Gödelových axióm a definícií uvediem v tom istom poradí ako P.

Zlatoš ich pendanty. Premenné vlastností, ktoré sa vyskytujú v Zlatošovej formulácii týchto axióm, nahradím premennými množín M, N. Z dôvodov, ktoré som naznačil v prvom odseku predchádzajúcej časti článku, v axiómach a definíciach vynechávam znak nevyhnutnosti $\Box$. Symbol "P" v nasledujúcej axióme označuje množinu dobrých (pozitívnych) množín.

Axióma 1. $-M \in \mathrm{P} \equiv M \notin \mathrm{P}$

To znamená, že buď $-M$ alebo M je dobrá množina, ale nie obidve. Dobrá množina je z intuitívneho hľadiska množina bytostí s nejakými dobrými vlastnosťami - to je však dodatok, ktorý sa explicitne v axióme 1 ani v nasledujúcich axiómach a definíciach nevyskytuje. Neskôr uvidíme, že čím je mohutnosť dobrej množiny menšia, tým viac dobrých vlastností majú jej prvky.

Axióma 2. $(M \in \mathrm{P} \wedge (\forall x)(x \in M \supset x \in N)) \supset N \in \mathrm{P}$

Ak M je dobrá množina a N je jej nadmnožina (t.j. množina obsahujúca všetky jej prvky), tak aj N je dobrá množina. Inak povedané, každá nadmnožina dobrej množiny je dobrá množina.

Z axióm 1 a 2 vyplýva veta

Veta 1. $\mathbf{0} \notin \mathrm{P} \wedge \mathbf{1} \in \mathrm{P}$.

Teda prázdna množina $\mathbf{0}$ nie je dobrá a univerzálna množina $\mathbf{1}$ je dobrá množina.

Dôkaz. Stačí dokázať, že prázdna množina nie je dobrá, z čoho na základe axiómy 1 vyplýva, že univerzálna množina, ktorá je komplementom prázdnej, je dobrá. Keby prázdna množina bola dobrá, každá množina by bola dobrá, lebo každá množina je nadmnožinou prázdnej, teda s ľubovoľnou množinou M by bol dobrý aj jej komplement $-M$, čo protirečí axióme 1.

Z prvej časti vety 1 ľahko odvodíme

Dôsledok 1. $M \in \mathrm{P} \supset (\exists x)\, x \in M$

Lenže hoci každá dobrá množina je neprázdna, nie každá neprázdna množina je dobrá: komplement každej dobrej množiny, ktorá nie je univerzálna, je neprázdny, ale nie je dobrý.

Pretože každá bytosť patrí aspoň do jednej dobrej množiny (napr. univerzálnej), bytosť bez jedinej dobrej vlastnosti - čiže absolútne zlá - nejestvuje. Voľnejšie a obrazne by sme to mohli povedať azda tak, že *absolútnym zlom je iba ničota*.

Ak dobrá množina M je pravou podmnožinou N, prvkom M prislúchajú všetky dobré vlastnosti prvkov množiny N, lebo každý prvok z M patrí do N. Prvky M majú však aj také dobré vlastnosti, ktoré neprislúchajú všetkým prvkom N: ak a patrí do N, nie však do M, tak niektoré dobré vlastnosti prvkov množiny M mu chýbajú. Práve absencia týchto vlastností vyraďuje bytosť a z množiny M.

Definícia 1. $x \in \mathrm{G}$ vtt $(\forall M)(M \in \mathrm{P} \supset x \in M)$

Písmeno "G" v tejto definícii označuje množinu všetkých božských bytostí či bohov. Podľa tejto definície x je božská bytosť práve vtedy, keď patrí do každej *dobrej* množiny. Teda boh a iba boh patrí do každej dobrej množiny.

Ľahko sa možno presvedčiť o tom, že *boh nepatrí do žiadnej množiny, ktorá nie je dobrá*, to znamená, že platí veta

Veta 2. $x \in \mathrm{G} \supset (\forall M)(x \in M \supset M \in \mathrm{P})$

Dôkaz. Predpokladajme, že existuje množina N, ktorá obsahuje božskú bytosť x, ale nie je dobrá. Potom $-N$ je dobrá množina, do ktorej x nepatrí, hoci podľa definície 1 boh x patrí do každej dobrej množiny.

Axióma 3. $\mathrm{G} \in \mathrm{P}$

Množina božských bytostí je dobrá množina.

Dôsledok 2. $(\exists x)\, x \in \mathrm{G}$

Teda boh existuje, lebo množina bohov je dobrá a teda aj neprázdna. Vyplýva to z axiómy 3 a dôsledku 1, podľa ktorého každá dobrá množina je neprázdna. Za predpokladu, že univerzum je v každom možnom svete to isté, z dôsledku 2 vyplýva

Dôsledok 3. $\Box\, (\exists x)\, x \in \mathrm{G}$

lebo zloženie množiny G sa nemôže meniť. Teda božstvo nielenže existuje, ale existuje nevyhnutne, pretože množina, ktorá je neprázdna, *nemôže* byť prázdna. Zatiaľ nie je však jasné, či jestvuje viacej bohov alebo iba jeden. Ľahko možno dokázať, že *existuje presne jeden boh*. Najprv však dokážeme vetu

Veta 3. $x \in \mathrm{G} \supset \{x\} \in \mathrm{P}$,

v ktorej sa konštatuje, že ak nejaká bytosť je boh, tak jednoprvková množina, do ktorej táto bytosť patrí, je dobrá.

Dôkaz. Predpokladajme, že $x \in \mathrm{G}$, ale $\{x\}$ nie je dobrá množina. Potom podľa axiómy 1 dobrý je jej komplement $-\{x\}$. Pretože x je boh, z definície 1 vyplýva, že x patrí do každej dobrej množiny, a teda aj do $-\{x\}$, čo nie je možné.

Veta 4. $x \in \mathrm{G} \supset \mathrm{G} = \{x\}$

Inak povedané, množina božských bytostí obsahuje presne jeden prvok, teda jestvuje iba jedno božstvo.[5]

Dôkaz. Predpokladajme, že b je boh, čiže $b \in \mathrm{G}$, ale $\mathrm{G} \neq \{b\}$, z čoho vyplýva, že G obsahuje aj iné prvky ako b (keďže G je dobrá množina a navyše do nej patrí b, G nemôže byť prázdna). Predpokladajme, že $g \neq b$ a $g \in \mathrm{G}$. Podľa vety 2 $\{g\}$ je dobrá množina a keďže b je tiež boh, b patrí do každej dobrej množiny, a teda aj do množiny $\{g\}$, čo je v spore s predpokladom, že $b \neq g$.

Druhou stranou tej istej mince ako veta 3 je

Veta 5. $a \neq b \supset (\{a\} \notin \mathrm{P} \vee \{b\} \notin \mathrm{P})$

podľa ktorej nanajvýš jedna *jednoprvková* množina je dobrá.

Dôkaz. Keby obidve množiny $\{a\}$, $\{b\}$ boli dobré, ich komplementy $-\{a\}$, $-\{b\}$ by neboli dobré. Vieme, že a patrí do druhého a b do prvého z uvedených doplnkov, čiže $-\{a\}$ je nadmnožinou $\{b\}$ a $-\{b\}$ je nadmnožinou $\{a\}$, z čoho na základe axiómy 2 vyplýva, že obidva komplementy ako nadmnožiny dobrých množín sú dobré, čo nie je možné, lebo sú komplementmi dobrých množín. Pomocou vety 3 čitateľ ľahko dokáže ďalšiu formuláciu myšlienky, že boh je len jeden, a to vetu:

Veta 6. $(x \in \mathrm{G} \wedge y \in \mathrm{G}) \supset x = y$

Keď uvedené úvahy zhrnieme, môžeme konštatovať, že pri množinovom chápaní vlastností na dôkaz existenciu boha v zmysle definície 1 stačia axiómy 1 - 3 a implicitný predpoklad nemeniteľnosti univerza. Pomocou nich možno dokázať aj to, že boh je len jeden a že jestvuje nevyhnutne.

3. **Poznámky k ostatným dvom Gödelovým axiómam a definíciam.** Štvrtá axióma a dve ďalšie definície naznačujú, že Gödel 1. nepredpokladal, že univerzum je vo všetkých možných svetoch to isté a 2. nestotožňoval vlastnosti s množinami. Inak by bolo zbytočné prijímať axiómu 4, ktorá sa v množinovom podaní mení na očividnú samozrejmosť

Axióma 4. $M \in \mathrm{P} \supset \Box\, M \in \mathrm{P}$,

lebo ak $M \in \mathrm{P}$, tak M nemôže nepatriť do P, čiže M je prvkom P nevyhnutne. Opak prichádza do úvahy *nanajvýš* (ak vôbec) vtedy, ak existujú svety, v ktorých P nejestvuje. Je však možný svet, v ktorom niet dobrej množiny ani množiny dobrých množín? Veď v každom svete existuje aspoň jedna dobrá množina (komplement prázdnej). Alebo je možný aj svet, v ktorom nejestvuje ani jedno indivíduum? Teda ak M patrí do P, tak do nej patrí nevyhnutne, takže aj v tomto prípade môžeme operátor $\Box$ vynechať a axiómu formulovať bez neho, čím získame výrokovú formu, ktorá je prípadom výrokovologickej tautológie $p \supset p$. To len potvrdzuje zbytočnosť tejto axiómy pri množinovom chápaní vlastností.

U Gödela M predstavuje ľubovoľnú vlastnosť a P vlastnosť byť dobrou vlastnosťou. V jeho axióme 4 sa konštatuje, že dobrá vlastnosť je dobrá v každom možnom svete, čiže nevyhnutne. Gödel nám ňou dáva nepriamo najavo, že *na rozdiel od iných vlastností* rozsah vlastnosti P sa nemení: dobrými vlastnosťami sú v každom možnom svete tie isté vlastnosti. Platí totiž aj obrátená implikácia tejto axiómy, a to $\Box\, \mathrm{P}[\varphi] \supset \mathrm{P}[\varphi]$.

Vo svojej 2. definícii Gödel definuje pojem esencie (podstaty) predmetu či bytosti. Táto definícia vyzerá po vynechaní operátora $\Box$ v množinovej formulácii takto:

Definícia 2. $M \,\mathrm{Ess}\, x$ vtt $(x \in M \wedge (\forall N)(x \in N$
$\supset (\forall y)(y \in M \supset y \in N))$

Obsah definienda tejto definície by sme mohli stručnejšie a prehľadnejšie vyjadriť výrazom $(x \in M \wedge (\forall N)(x \in N \supset M \subseteq N))$. Teda ľubovoľná množina M je esenciou (podstatou) indivídua x práve vtedy, keď 1. x je jej prvkom a 2. každá množina, do ktorej patrí x, je nadmnožinou M, resp. M je podmnožinou každej množiny obsahujúcej prvok x. Ak má byť splnená druhá podmienka, esencia x môže obsahovať len prvok x, lebo žiadna z množín obsahujúca aj iné prvky nie je podmnožinou $\{x\}$ (keby množina $\{x, y, ...\}$ odlišná od $\{x\}$ bola esenciou x, musela by byť aj podmnožinou $\{x\}$). Preto platí

Veta 7. $M \text{ Ess } x \equiv M = \{x\}$

Teda *každé* indivíduum x má presne jednu podstatu, ktorou je jednoprvková množina $\{x\}$, z čoho je zrejmé, že esencie dvoch rozličných indivíduí sú vždy rôzne.

V tretej definícii Gödel definuje vlastnosť nevyhnutnej existencie.[6] Indivíduum x existuje nevyhnutne práve vtedy, keď každá vlastnosť, ktorá je jeho podstatou, je v každom možnom svete neprázdna. Touto definíciou Gödel nepriamo naznačuje, že zloženie univerza sa môže meniť v tom zmysle, že niektoré indivíduá v niektorých možných svetoch existujú a v iných neexistujú - v opačnom prípade by definícia bola redundantná - to znamená, že nie každé indivíduum sa teší nevyhnutnej existencii. Prekladom 3. Gödelovej definície do jazyka teórie množín dostaneme

Definícia 3. $x \in \text{NE}$ vtt $(\forall M)(M \text{ Ess } x \supset (\exists y)\, y \in M)$

Teda indivíduum x existuje nevyhnutne práve vtedy, keď každá jeho esencia je neprázdna. Z vety 7 vyplýva, že esenciou ľubovoľného x je len a len neprázdna množina $\{x\}$, takže každá jeho esencia je neprázdna, čiže $x \in \text{NE}$. Vyplýva to aj z predpokladu nemeniteľnosti univerza. Za toho predpokladu môžeme nevyhnutnú existenciu indivíduí definovať ľubovoľnou podmienkou, ktorú spĺňa každé indivíduum, napr. $x = x$, $x \in \mathbf{1}$ (kde "**1**" je meno univerza) a pod. Potom triviálne platí, že $\text{NE} = \mathbf{1}$. Posledná Gödelova axióma v množinovej formulácii, a to

Axióma 5. $\text{NE} \in \text{P}$

je v tomto prípade banálnym dôsledkom druhej časti vety 1.

Teda keď prijmeme predpoklad nemeniteľnosti univerza a vlastnosti stotožníme s ich rozsahmi, existenciu boha v zmysle definície 1 dokážeme už na základe prvých troch axióm a posledné dve axiómy sa stanú jednoduchými dôsledkami prijatých predpokladov. Keď upustíme od predpokladu nemeniteľnosti univerza, ale zostaneme pri množinovom chápaní vlastností (ktoré ich stotožňuje s ich extenziami), pred nami sa vynorí množstvo problémov, na ktoré nejestvujú ľahké a jednoznačné odpovede. Hoci v tomto článku sa nemienim týmito otázkami podrobnejšie zaoberať, pokúsim sa na záver aspoň v náznakoch upozorniť na niektoré z nich.

Problematická je už voľba indivíduí, ktoré v niektorých svetoch existujú a v iných neexistujú. Máme pritom vychádzať iba z množiny indivíduí či jednotlivín reálneho sveta (predpokladajúc, že niektoré z týchto indivíduí v niektorých svetoch nejestvujú) alebo môžeme prijať hypotézu, že v iných možných svetoch sa vynárajú aj indivíduá, ktoré v skutočnom svete vôbec nejestvujú? Aký je ontologický status takých indivíduí? Čo o nich vieme? Koľko ich je? Pokiaľ ide o existenciu množín v jednotlivých možných svetoch, môžeme prijať buď 1. koncepciu, že každá množina existuje vo všetkých možných svetoch alebo 2. koncepciu, podľa ktorej daná množina existuje iba v tých svetoch, v ktorých existujú všetky jej prvky (na tejto úrovni uvažovania môžeme abstrahovať od jemnejšieho rozlišovania medzi množinami a triedami). Druhá koncepcia sa zdá byť intuitívne akceptovateľnejšia, ale apriórne konštrukcie ľudského ducha mení na objekty závislé od skúsenosti. Výroky tvaru "$a \in M$", v ktorých "a" označuje nejaké indivíduum a "M" množinu indivíduí jestvujúcich iba v niektorých možných svetoch, majú v nej aposteriórny charakter. To isté platí o výrokoch tvaru "$M \subseteq N$" a iných. Alebo vzťah inklúzie bude platný aj vo svetoch, v ktorých jedna alebo druhá z množín M, N nejestvuje?

Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky sa určite vyroja ďalšie. Bolo by riskantné ľahkovážne sa vzdať predpokladu nemeniteľnosti univerza bez toho, že by sme sa pokúsili naznačené problémy riešiť alebo aspoň dôkladnejšie preskúmať rozlohu a dosah problematiky, ktorá ich obklopuje. Čitatelia mi azda prepáčia, že v tejto stati som dal prednosť ľahšej a schodnejšej ceste, ktorá toto problémové teritórium obchádza.

Filozofický ústav SAV,
Klemensova 19, 813 64 Bratislava,
fax: 321 215, e-mail: postmast@fiu.savba.sk

POZNÁMKY

[1] Sotva však možno súhlasiť so Zlatošovým tvrdením, že Boh Gödelovho dôkazu je "skôr Spinozov a Brunov panteistický Boh *totožný* s prírodou ako celkom všetkého súceho" alebo dokonca s tým, čo "Parmenides nazýva *Bytie* alebo *Jedno*" ([4], 226). Pozri vety 3. - 6. a pozn. 5.

[2] Pozri [2], 10.

[3] Pozri [2], 11. Hanusov dodatok "ktorý v ňom zbožňuje seba" pokladám za diskutabilný - zbožňoval azda seba sv. Anzelm alebo sv. Tomáš Akvinský?

[4] Pozri [4], 219.

[5] Z toho vyplýva, že ak univerzum je viacprvkové, ostatné indivíduá nie sú božské bytosti. Podľa vety 2, ktorú P. Zlatoš uvádza na s.221, podstatou božského súcna je vlastnosť G (božskosť) a keďže Boh "je nevyhnutne jediné súcno s touto vlastnosťou", lebo G je jeho esenciou ([4], 221), podstatou ostatných súcien nie je božskosť. To znamená, že jestvujú bytosti, ktoré nie sú božské. V tejto súvislosti sa vynára otázka, ako sa dá tento dôsledok zladiť so Zlatošovým tvrdením, že Boh Gödelovho dôkazu je "totožný s prírodou" alebo dokonca s tým, čo "Parmenides nazýva *Bytie* alebo *Jedno*" ([4], 226), pretože z Gödelových axióm vôbec nevyplýva, že by nebožské indivíduá splývali s Bohom (resp. boli jeho časťami).

[6] Pozri [4], 221.

LITERATÚRA

[1] HANUS, L. (1995): Múdrosť Pascalovej "Apológie". In: [2], 5-36.
[2] PASCAL, B. (1995): **Myšlienky**. Chronos, Bratislava.
[3] VOPĚNKA, P. (1991): **Druhé rozpravy s geometrií**. Focus a Práh, Praha.
[4] ZLATOŠ, P. (1996): Gödelov ontologický dôkaz existencie Boha. **ORGANON F** 3, č.3, 211-238.